

Катерина Маслюк

ОСОБИСТІСНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ ЯК МІЖДИСЦИПЛІНАРНА КАТЕГОРІЯ

У статті проаналізовано сутність понять «самовизначення», «особистісне самовизначення» як міждисциплінарну категорію. Розглянуто погляди філософів, соціологів, психологів на внутрішній зміст, механізми та способи формування самовизначення особистості. Встановлено основні ознаки особистісного самовизначення: свідоме цілепокладання й орієнтація на майбутнє з огляду на теперішнє; система цінностей як змістово-сенсове підґрунтя ставлення людини до самої себе та до світу загалом; соціокультурні настановлення; позиція; активність; тісний зв'язок між зовнішніми детермінантами вибору та його внутрішнє прийняття.

Ключові слова: особистість, самовизначення, цінності, соціокультурні настановлення, ставлення до себе та до світу, теперішнє, майбутнє, позиція, активність.

Трансформаційні процеси, що мають місце в сучасному українському суспільстві, висувають на одне з перших місць проблему готовності людини до свідомого вибору власної життєвої позиції.

Оскільки сьогодні особистість перебуває у складній соціокультурній ситуації, зазнає впливу нових ідей і цінностей, різних культурних форм, актуалізується необхідність не лише трансляції соціокультурних норм і готового знання, а й виховання особистості, здатної орієнтуватися в складному соціокультурному просторі, формувати власну систему культурних цінностей, ефективно реалізовувати свою «Я-концепцію». Тобто йдеться про особистість, яка самовизначилася.

Поняття «самовизначення» вивчається в межах різних наукових дисциплін: філософії, соціології, культурології, психології, педагогіки.

У працях І. Бердяєва, В. Віндельбанда, Г. Гегеля, С. Гессена, І. Канта, С. К'єркегора, І. Лоського, М. Мамардашвілі, Ж.-П. Сартра, В. Соловойва, Л. Фейєрбаха, С. Франка самовизначення розглядається як основний механізм набуття людиною свободи, розв'язання проблеми співвідношення обов'язку, відповідальності та автономності, визначаються внутрішні та зовнішні детермінанти її життя й поведінки.

Як соціокультурний феномен самовизначення досліджується К. Абульхановою-Славською, Б. Ананьєвим, Г. Андреевою, А. Мудриком, А. Брушлинським, О. Леонтьєвим, А. Петровським, С. Рубінштейном та ін.

Буття й час завжди слугували підґрунтям для вироблення критеріїв відбору соціальних цінностей, а діяльність людини, як те, що співвідносить

її конкретне життя з вічністю, є тим субстратом, який вирізняє цінність людини та цінність її предметного середовища. Трансляція елементів культури від минулого в майбутнє полягає не в тому, щоб своєчасно призупинити неконтрольовані та нерегульовані спалахи молодіжної ініціативи, а в тому, щоб спрямувати її соціальну активність у певне, більш-менш продуктивне річище, дати їй реальний вихід, суспільно корисну орієнтацію. Навчити молоду людину жити, можливо, й не можна, але можна навчити її виробляти свою життєву позицію, свій світогляд, ставлення до самої себе, навчити розуміти саму себе, інших, суспільні інтереси, висувати перед собою завдання, щоб діяти відповідно до них та суспільства в цілому [1].

Культура, якщо до неї залучаються цілеспрямовано, орієнтуючись на її вищі зразки, стає індивідуальним засобом самовизначення й саморозвитку особистості, й водночас слугує для неї людиновизначальним «дзеркалом, за допомогою якого уточнюються творчі дії із самотворення та самоздійснення себе як людської індивідуальності» [14, с. 201].

Мета статті – на основі аналізу наукових джерел розкрити сутність поняття «особистісне самовизначення» в контексті різних людинознавчих дисциплін.

У філософському аспекті самовизначення людини піднімає її життєву активність на новий рівень – рівень «життєвого шляху», рівень не стільки людини як такої, скільки особистості, цінностей та ідеалів, з якими людина себе ідентифікує і відповідно до яких займає позицію в соціокультурному просторі [19]. Іншими словами, ситуація самовизначення може розглядатися як своєрідна одиниця становлення й розвитку особистості, яка сприймається як носій соціальності, представник певної культури. Звідси процес самовизначення трактується як рух у чотирьох змістових контекстах і просторах: ситуативному, соціальному, культурному, екзистенційному. Тобто стверджується, що самовизначення особистості може розгортатися як:

- ситуативна поведінка, що спрямовується обставинами (ситуативний простір);
- соціальна дія, детермінована певною метою (соціальний простір);
- рефлексія власної діяльності, що вписується в певну культурну традицію (культурний простір);
- рефлексія буття і, відповідно, рух у вічних цінностях і питаннях (екзистенційний простір).

Культурна та екзистенційна змістові контексти й простори найбільш адекватно виявляються у філософській та методологічній рефлексії, яка задає особистісні перспективи, обрії, зразки послідовної й самостійної діяльності.

Отже, у філософському сенсі самовизначення розуміється як становлення справжньої людини завдяки осягненню індивідом буття, оволодіння сенсом життя як найвищою метою, здійснення цього сенсу в

теперішньому – послуговування за допомогою теперішнього майбутньому – ніколи не перетворювати будь-яку людину і людину взагалі на засіб.

На самовизначення індивіда в просторі культури впливають різні чинники. Однак головну роль серед них відіграє ціннісна орієнтація, згідно з якою людина визначає цілі та пріоритети власного життя. Однак досягнення цілей потребує певних зусиль, і не кожна людина здатна до їх мобілізації [5; 7].

Застерігаючи від дослівного розуміння самого терміну «самовизначення», Г. Щедровицький пише: «Неправильно розуміти самовизначення як «визначення стосовно себе». Поняття самовизначення передбачає наявність не лише самого процесу й залучення до нього суб'єкта (емпіричного чи трансцендального), а й деякого простору або певних меж, щодо яких або в яких відбувається самовизначення». Він переконаний, що недоцільно орієнтуватися й на однозначні межі та простори, оскільки за цих умов нівелюється сам зміст слова «самовизначення», який убачається дослідником у здатності людини вибудовувати саму себе, свою індивідуальну історію, в умінні переосмислювати власну сутність [18].

У праці Н. Нікітіної самовизначення постає як динамічне явище, процес, діяльнісний акт або система актів, механізм становлення особистості, що співвідноситься з такими поняттями, як «вибір», «ухвалення рішення», «вчинок». При цьому наголошується, що самовизначення є статичним, стабільним станом суб'єкта (результат вибору), який пов'язаний із визначенням меж свого «Я», свого місця в світі та в житті, оволодінням певною стійкою системою цінностей, змістів, позицій, настановлень, котрі характеризують ставлення людини до навколишнього світу та самої себе [11].

Відносність самовизначення як стабільного стану суб'єкта пов'язана з тим, що протягом не лише життєдіяльності, а й протягом порівняно невеликого її періоду у свідомості особистості відбувається розширення меж свого «Я», зміна системи ставлень, взаємодії зі світом, позицій, ціннісних орієнтацій, настановлень. Динамічні та статичні стани особистості, закріплені в цьому понятті, є відображенням і проявом більш загальних законів природи й людського буття, діалектики руху та спокою, рівноваги й невірноваженості у складній системі людської особистості. При цьому, якщо друга складова уособлює певну стійкість особистості, то перша – її здатність до зміни, розвитку [11, с. 76].

Іншою особливістю самовизначення Н. Нікітіна називає його одночасний діяльнісний і ціннісно-змістовий характер. Вибір, який здійснює особистість у процесі ухвалення рішень, містить не лише дію, а й ставлення особистості до тих аспектів буття, стосовно яких відбувається її самовизначення. Крім того, аналіз самовизначення як динамічного явища, передбачає його розгляд, з одного боку, як доволі тривалого, безперервного процесу, а з іншого – як дискретного, одномоментного акту, що характеризує конкретні дії людини в момент ухвалення рішень у певній

проблемній ситуації [11, с. 76–77].

Неоднозначність поняття «самовизначення», на погляд Н. Нікітіної, зумовлене множинністю векторів його спрямованості: на саму себе, на самопізнання та визначення своєї сутності; та поза собою – на визначення свого місця у світі та ставлення до нього, залучення до різних сфер життєдіяльності. Самовизначення, спрямоване на себе, зазвичай розглядається як особистісне самовизначення; всі інші його прояви співвідносяться з тими сферами життєдіяльності, в межах яких людина самовизначається [11, с. 77].

Отже, у запропонованій Н. Нікітіною концепції, самовизначення постає як безперервний процес вибору й набуття людиною власного буття, в якому виявляються й розвиваються її суб'єктність та суб'єктивна активність. Позитивна спрямованість цього процесу зумовлена переходом особистості на більш високі рівні самовизначення, пов'язані з розвитком її ціннісної свідомості та самосвідомості. Констатуючими одиницями свідомості особистості та основними механізмами самовизначення тут виступають ціннісно-змістові утворення (особистісні змісти, позиції, настановлення), а також діяльнісні (цілі та плани) і рефлексивні здатності [11, с. 103].

Соціологічний підхід до самовизначення пов'язаний з аналізом цього феномену як процесу залучення індивіда до різних сфер життєдіяльності суспільства, результатом якого є формування позиції у всіх сферах суспільного життя як членів тих соціальних спільнот, до яких індивіди залучаються [10].

Отже, з погляду соціології самовизначення трактується як основний інструмент соціалізації особистості, визначення нею свого місця в соціумі.

Методологічні основи психологічного підходу до проблеми самовизначення було закладено С. Рубінштейном [15], який розглядав цей феномен у контексті сформульованого ним принципу щодо впливу на індивіда зовнішніх причин завдяки їх переломленню через внутрішні умови. Він стверджував, що оскільки «зовнішні причини діють через внутрішні умови, ефект впливу залежить від внутрішніх властивостей об'єкта». Це означає, що «кожна детермінація необхідна як детермінація іншим, зовнішнім, так само, як і самовизначення (визначення внутрішніх властивостей об'єкта)» [15, с. 359]. У цьому контексті самовизначення постає як самодетермінація, на відміну від зовнішньої детермінації.

Таким чином можна констатувати, що С. Рубінштейн надавав велику увагу активності суб'єкта самовизначення. Запроваджуючи поняття «суб'єкт життєвого шляху» та аналізуючи проблему детермінації поведінки, психолог розглядає співвідношення внутрішньої та зовнішньої зумовленості активності людини. Саме внутрішня зумовленість, крізь яку переломлюються зовнішні впливи, і покладається на переконання психолога в основу розуміння самовизначення. Адже «людина не лише перебуває в певному ставленні до світу, а й сама визначає це своє

ставлення, в чому й полягає свідоме самовизначення людини» [15, с. 243]. Активне самовизначення, що набуває вияву в реальних діях, сприяє формуванню й розвитку внутрішніх умов, які створюють можливість подальшого самовизначення.

Проблема самовизначення тут постає як головна проблема взаємодії індивіда та суспільства, окреслюються основні моменти цієї взаємодії: соціальна детермінація індивідуальної свідомості (ширше – психіки) та ролі власної активності суб'єкта у цій детермінації. На різних рівнях означена взаємодія має свої специфічні характеристики, що набули втілення в різних психологічних теоріях, присвячених проблемі самовизначення.

На рівні взаємодії людини та групи проблема особистісного самовизначення представлена в працях А. Петровського, де самовизначення розглядається як феномен групової взаємодії. Воно проявляється в особливих, спеціально сконструйованих ситуаціях групового тиску – ситуаціях своєрідної «перевірки на міцність», коли цей тиск суперечить прийнятим у групі цінностями, і є «способом реакції індивіда на груповий тиск» [12, с. 29]. Здатність індивіда здійснювати акт самовизначення розглядається як його здатність діяти відповідно до своїх внутрішніх цінностей, які водночас є цінностями групи.

Деякі автори, розглядаючи проблеми самовизначення, акцентують на усвідомленні особистістю себе і свого оточення. Наприклад, на думку В. Сафіна та Г. Нікова [16], особистість не може не спиратися на суб'єктивний бік самосвідомості, тобто усвідомлення власного «я». Рушійним механізмом її самовизначення вони вважають протистояння між «хочу» – «можу» – «є» – «зобов'язаний», які трансформуються в «зобов'язаний, по-іншому не можу». В інтерпретації цих авторів синонімом поняття «особистість, яка самовизначилася», є поняття «соціально зріла особистість». Іншими словами, особистість, яка самовизначилася, – це суб'єкт, який усвідомлює, що він хоче (цілі, життєві плани, ідеали), що він може (можливості, схильності, обдарування), ким він є (особистісні та фізичні властивості), чого від нього очікують інші люди, суспільство. Це суб'єкт, готовий функціонувати у системі суспільних відносин. Звідси процес самовизначення розуміється як процес «формування в індивіда усвідомленої мети і сенсу життя, готовності до самостійної життєдіяльності з урахуванням узгодження своїх бажань, якостей, можливостей та вимог, що висуваються до нього з боку навколишніх, людей і суспільства» [16, с. 68].

На принциповій відмінності природи елементів уявлень людини про своє майбутнє (самовизначення), з якого випливають і відмінності в їхніх функціях, акцентує П. Гертсманн. Він вирізняє у складі життєвого плану два типи цілей: кінцеві (ідеальні) і допоміжні (реальні, конкретні). Кінцеві цілі – це ідеали, цінності, які є стабільними. Щодо реальних цілей, вони характеризуються конкретністю і можливістю досягнення, можуть

змінюватися залежно від успіхів і невдач [20].

Цим самим визнається безпосередній зв'язок життєвого плану (як рушія самовизначення) з цінностями.

Цінності – один з основних механізмів взаємодії особистості та суспільства, особистості та культури. Ця ідея є провідною у гуманістично-аксіологічному підході до культури, згідно з яким під культурою розуміється світ утілених цінностей; «галузь застосування поняття цінності – людський світ культури та соціальної дійсності» [17, с. 37]. Цінність насамперед є тим, що «надає ідеальній (тобто такій, яка ще не існує) меті силу впливу на спосіб і характер людської діяльності, спонукальну силу» [17, с. 35]. Тобто цілком правомірно твердити, що «цільова детермінація людської діяльності – це ціннісна детермінація. Цілі можуть впливати на людську діяльність не реально-каузально, а як ідеальні цінності, реалізацію яких людина вважає своєю суттєвою потребою або обов'язком» [17, с. 35]. Цінності тісно пов'язані з уявленнями про сенс життя, що є водночас і підґрунтям розвитку особистості, і його результатом.

Отже, для кращого розуміння проблеми особистісного самовизначення важливо враховувати, що рівень особистості – це рівень ціннісно-змістової детермінації, рівень існування в світі змістів і цінностей. Як зазначають Б. Зейгарник і Б. Братусь, для особистості «основна площина руху – морально-ціннісна» [8, с. 122]. Згідно з концепцією цих авторів, особистісне самовизначення детермінується такими моментами:

1. Існування в світі змістів – це існування на власне особистісному рівні; сфера змістів і цінностей – це сфера, в якій відбувається взаємодія особистості та суспільства; цінності та зміст – мова цієї взаємодії.

2. Цінності відіграють провідну роль у формуванні особистості, адже «дотримання цінностей закріплює єдність і самототожність особистості, надовго визначаючи головні її характеристики, її стрижень, мораль, моральність» [8, с. 39]. Привласнення цінностей є привласненням особистістю самої себе.

3. Змістові утворення забезпечують створення еталону майбутнього й оцінювання діяльності в її моральному, змістовому сенсі.

Не тісному взаємозв'язку між самовизначенням та активністю людини наголошує Т. Буякас, зазначаючи, що саме в процесі особистісного самовизначення «долається потреба шукати опертя у зовнішній підтримці і, навпаки, з'являється здатність повного опертя на себе – здатність робити самостійний вибір» [4, с. 32]. Унаслідок цього, людина «пробуджується для життя», набуває почуття контактної межі між собою та навколишнім світом. Це подолання й набуття самостійності, що покладається в основу самовизначення, характеризує внутрішню активність особистості. Означена активність реалізується в середині деякої «цілісності» і «повноти», що віддзеркалює змістову сферу суб'єкта, «яка починає звучати для нього як голос внутрішньої необхідності [4, с. 32].

На думку В. Бодрова, необхідно розрізняти результативний і процесуальний аспекти самовизначення. Перший з них є результатом засвоєння, закріплення та прояву змістових особистісних утворень, які позначаються на змісті та розвитку особистості. Якщо самовизначення розглядати не лише як результат, а й як процес, воно постає як самостійна форма активності, спрямована на визначення і формування сенсожиттєвих орієнтацій людини [3].

У науковій літературі набула визнання концепція самовизначення особистості, запропонована М. Гінзбургом, в якій відображено як ціннісно-змістовий, так і активно-діяльнісний компоненти цього феномена. В основу характеристики самовизначення покладається уявлення про двоїсту, духовно-матеріальну сутність людини, яка живе одночасно у двох площинах – ціннісно-змістовій та просторово-часовій. При цьому наголошується, що просторово-часова площина відображає «реальне дійство», яке, у свою чергу, є засобом реалізації цінностей і змістів [6].

Цю схему М. Гінзбург доповнює часовим аспектом, вирізняючи в ньому три компоненти (минуле, теперішнє і майбутнє) через поняття «життєве поле особистості». Під останнім розуміється «сукупність індивідуальних цінностей і змістів та простір реальних дій – актуальних, потенційних, які охоплюють минуле, теперішнє і майбутнє» [6, с. 46]. На його погляд, минуле існує як утілення досвіду, теперішнє відображає дійсність, передбачає саморозвиток, а майбутнє існує як проект, забезпечення змістової і часової перспективи». У межах цього підходу особистісне самовизначення розглядається як «змістове конструювання людиною свого життєвого поля, що містить як сукупність індивідуальних життєвих сенсів, так і простір реальної дії (актуальної і потенційної)» [6, с. 47].

Отже, згідно з М. Гінзбургом, визначення людиною себе в суспільстві як особистості – це визначення себе (самовизначення, прийняття активної позиції) щодо соціокультурних цінностей і тим самим – визначення сенсу свого існування. Визначення себе як особистості – особистісне самовизначення – має ціннісно-змістову природу; цінності детермінують орієнтацію на майбутнє.

Схожої думки дотримуються Д. Леонтьєв та О. Шелобанова, відстоюючи наявність двох стратегій самовизначення – орієнтації на теперішнє та орієнтації на майбутнє [9]. Велика роль у реалізації означених стратегій відводиться конструктивно-пізнавальній діяльності з побудови можливих варіантів майбутнього, оскільки для вибудови відносно реалістичного образу наслідків того чи іншого рішення, треба пов'язати між собою значну кількість факторів та умов, досягнути та екстраполювати тенденції, уявити наслідки певних рішень. Тому завдання з конструювання можливих варіантів майбутнього має спиратися на доволі складні когнітивні процеси й механізми.

Вивчаючи особливості ставлення особистості до перебігу свого

життя, О. Бекасов суб'єктивним моментом відліку її самовизначення вважає теперішнє. Адже людина, плануючи своє майбутнє, враховує насамперед досвід теперішнього, а не минулого життя, уявляючи себе такою, якою вона є зараз [2].

У праці О. Пушкарьової та Л. Сидоргіної під самовизначенням мається на увазі складний динамічний процес, який відбувається протягом усього життя людини і містить три базові компоненти: активно-діяльнісний, ціннісно-змістовий і часовий. Досліджуючи різні аспекти особистісного самовизначення, автори звертаються до розгляду адаптаційних механізмів, які забезпечують ефективність перебігу цього процесу. З-поміж таких механізмів найважливіша роль відводиться механізмам ідентифікації – стійкої послідовності змін у настановленнях і взаємодіях конкретної особистості, що зумовлює суттєві зміни її внутрішньої позиції щодо соціокультурних цінностей і ролей [13, с. 83].

Підсумовуючи викладене, вважаємо за можливе констатувати, що цілісний аналіз і проникнення в сутність проблеми особистісного самовизначення можливе лише на основі комплексного, міждисциплінарного підходу, що дає змогу враховувати різні чинники: буттєві, просторові, психологічні, соціокультурні, психологічні. Незважаючи на різноманітність підходів до розгляду поняття «самовизначення», можна виокремити основоположні його ознаки цього феномену, які використовуються в більшості праць. До таких ознак належать: свідоме цілепокладання й орієнтація на майбутнє з огляду на теперішнє; сформована система цінностей як змістово-сенсове підґрунтя ставлення людини до самої себе та до світу загалом; соціокультурні настановлення; позиція; активність; тісний зв'язок між зовнішніми детермінантами вибору та його внутрішнє прийняття.

Перспективи подальших досліджень убачаємо в теоретичному обґрунтуванні структури та методики сформованості культури особистісного самовизначення в студентів педагогічних ВНЗ у процесі позааудиторної роботи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Басин Э. А. Культура самоопределения [Электронный ресурс] / Э. А. Басин, В. А. Скиданова. – Режим доступа : http://www.rusnauka.om/NIO_2007/Philosophia/18421.doc.htm
2. Бекасов О. Б. Анализ событийной структуры жизненного пути личности / О. Б. Бекасов // Гуманистические проблемы психологической теории / [под ред. К. А. Абульхановой-Славской, А. В. Брушлинского]. – М. : Наука, 1995. – С. 169–179.
3. Бодров В. А. Психология профессиональной пригодности : [учеб. пособие для вузов] / В. А. Бодров. – М. : ПЕР СЭ, 2001 – 511 с. – (Современное образование).
4. Буякас Т. М. Проблема и психотехника самоопределения личности /

- Т. М. Буюкас // Вопросы психологи. – 2002. – № 2. – С. 28–40.
5. Геллнер Э. Условия свободы. Гражданское общество и его исторические суперники / Э. Геллнер. – М. : Московск. школа полит. исследований, 2004. – 240 с.
  6. Гинзбург М. Р. Психологическое содержание личностного самоопределения / М. Р. Гинзбург // Вопросы психологии. – 1994. – № 3. – С. 43–52.
  7. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли / Л. Н. Гумилев. – М. : Мишель и К., 1993. – 498 с.
  8. Зейгарник Б. В. Очерки по психологии аномального развития личности / Б. В. Зейгарник, Б. С. Братусь. – М. : МГУ, 1980. – 157 с.
  9. Леонтьев Д. А. Профессиональное самоопределение как построение образов возможного будущего / Д. А. Леонтьев, Е. В. Шелобанова // Вопросы психологии. – 2001. – № 1. – С. 57–65.
  10. Мурасова А. Р. Педагогическое сопровождение культурного самоопределения студентов / А. Р. Мурасова. – Ульяновск : УлГПУ, 2009. – 131 с.
  11. Никитина Н. Н. Становление культуры профессионально-личностного самоопределения учителя : [монография] / Н. Н. Никитина. – М. : Прометей, 2002. – 316 с.
  12. Петровский А. В. К проблеме самоопределения личности в группе / А. В. Петровский // Тезисы к XX Международному психологическому конгрессу. – М., 1972. – С. 149–154.
  13. Пушкарева Е. А. Культура самоопределения: адаптационные механизмы личности / Е. А. Пушкарева, Л. В. Сидоргина // Вестник Новосибирского гос. пед. ун-та. – 2012. Т. 8. – № 4. – С. 79–85.
  14. Рычкова Л. Образование, культура самоопределения и судьба человека / Л. Рычкова // Образование в культуре и культура образования. – Новосибирск : НГТУ, 2002. – С. 124–132.
  15. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологи / С. Л. Рубинштейн. – М. : Педагогика, 1973. – 424 с.
  16. Сафин В. Ф. Психологический аспект самоопределения / В. Ф. Сафин, Г. П. Ников // Психологический журнал. – 1984. – № 4. – С. 65–74.
  17. Чавчавадзе Н. З. Культура и ценности / Н. З. Чавчавадзе. – Тбилиси : Мецниереба, 1984. – 171 с.
  18. Щедровицкий Г. П. Мышление. Понимание. Рефлексия / Г. П. Щедровицкий. – М., 2005. – 800 с.
  19. Юлдашева Г. А. К проблеме понимания и интерпретации исторического процесса как фактора самоопределения личности [Электронный ресурс] / Г. А. Юлдашева // Credo New. – 2000. – № 5. – Режим доступа : <http://credonew.ru/content/view/198/52/>
  20. Gerstmann P. Sposob formulowania planow zyciowych a poziom rownowagi emocjonalnej dorastajacej mlodziezy / Gerstmann P. // Psychologia wychowawcza. – 1981. – № 1. – S. 66–75.